

Аркадій Козловський

Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII — середині XV ст.

Дана стаття присвячена деяким аспектам історичного розвитку земель Південного Подніпров'я в період між татаро-монгольською навалою та виникненням запорозького козацтва. Хронологічно цей період охоплює час від середини XIII ст. до середини XV ст.

Події, які тоді там відбувалися, мали велике значення для подальшої історії всієї України, але вони, на жаль, майже не знайшли відображення у писемних джерелах. Деякою мірою це пояснюється віддаленістю цього регіону від основних державних і міських центрів, в яких велося літописання. Про той період М. Грушевський писав: «Часто минають десятиліття за десятиліттями, не приносячи для цієї землі ніякої, навіть найелементарнішої відомости; витворюються страшні прогалини трохи не в цілі століття завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом ніяк заповнити...»¹

Це зауваження відноситься до історії Середнього Подніпров'я, але тим більше воно стосується південної його частини, про яку й у попередній період майже не було писемних свідчень. Тому великої ваги набувають археологічні джерела, кількість яких за останні роки значно зростає.

Спочатку зробимо короткий огляд ситуації, яка склалася у Південному Подніпров'ї у попередній період, оскільки вона мала значний вплив на подальшу історію цього регіону. В IX — першій половині XIII ст. на його території степові простори займали кочовики, а по берегах Дніпра та на деяких островах проживало осіле населення. Етнічний склад останнього був досить складним, але основу його становили слов'яни². Аналіз археологічного матеріалу дозволив дійти висновку, що основу господарства останніх становили хліборобство й скотарство, велике значення мали також рибальство й мисливство³.

Нами було виділено кілька досить великих поселень, на яких зафіксовано залишки різноманітних ремесел. Ці поселенці відігравали значну роль як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі, про що свідчать археологічні матеріали та особливості їх розташування⁴. Майже всі дослідники, які займалися пробле-

1 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. III. — С. 143.

2 Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). — К., 1975. — С. 161–192.

3 Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1992. — С. 127–151.

4 Там само. — С. 131–151.

мами осілого населення Південного Подніпров'я, вказували на зв'язок його з літописними бродниками.

На нашу думку, бродництво як соціальне явище почало складатися наприкінці I тис. н. е. у період спустошливих нашеств печінігів, які значною мірою зруйнували Хазарський каганат, коли на величезній території південноруських степів запанувала надзвичайно складна й нестійка політична ситуація. В той же час набирала силу молода Давньоруська держава, почалося підкорення ряду племен як мирним, так і воєнним шляхом. Це вибиває частину населення із звичного укладу життя. Чи не з таких людей починають формуватися спільності, у подальшому названі бродниками?

Привертає увагу той факт, що останніх фіксують там, де археологічно простежуються елементи змішаних культур — салтівської та слов'янської: Подоння, Подунав'я, Південне Подніпров'я. Всі ці райони знаходилися в смузі пограничних земель, де не існувало сильної державної влади й не було чіткого кордону. Саме у таких місцях і селилися майбутні бродники. Можливо, частина з них займала не пустуючі землі, а ті, де були осередки осілого землеробського населення, як це було у Подонні та Південному Подніпров'ї. В той же час у Подунав'ї, яке заселялося в IX–X ст., пам'яток осілого населення попереднього періоду не зафіксовано.

Етнічний склад бродників був досить строкатим. Сюди входили нащадки салтівців, слов'ян, а у подальшому — половці. Якоюсь мірою це знайшло відображення в археологічних матеріалах. Зокрема, на поселеннях Нижнього Дунаю, поряд із салтівськими і слов'янськими традиціями в керамічному комплексі є елементи, характерні для кочовиків, — наявність у деяких житлах відкритих вогнищ. Такі ж ознаки характерні й для деяких селищ Південного Подніпров'я.

Більшість дослідників вважали, що основним заняттям бродників було забезпечення перевозів через ріки. На нашу думку, це не зовсім так. Археологічні дані не підтверджують цієї гіпотези. Так, значна кількість поселень знаходилася в місцях, де перевозів не могло існувати за топографічних умов. У той же час, археологічні матеріали свідчать про досить значну роль землеробства, скотарства, різних промислів та ремесел у цих селищах. На нашу думку, поселення могли служити базою для бродників, де вони поповнювали свої загони, отримували частину зброї, продукти харчування тощо.

У воєнних походах, очевидно, брало участь не все населення, хоча в разі гострої небезпеки всі боздатні чоловіки озброювалися. Про реальність цього припущення свідчать і етнографічні дані.

Протягом історії якісний та кількісний склад бродників, залежно від соціально-політичних умов, змінювався. Якщо в IX–X ст. їх базу становили вигнанці хазарського і слов'янського походження, то у XII — першій половині XIII ст. — втікачі з Русі й половці. Перші тікали від посилення феодалної експлуатації, а другі приєднувалися до бродників, втративши засоби до існування, тобто худобу.

Основною умовою існування останніх, на наш погляд, завжди залишалася наявність районів, які перебували поза юрисдикцією будь-якої держави. Це були так звані «контактні зони», які виникали між кочовиками та досить сталими державними утвореннями. Завдяки їх воєнному потенціалу з бродниками мусили рахуватися всі сусіди. Держави й окремі правителі прагнули використати цей потенціал у своїх цілях. Так, у XII ст. руські князі широко залучали бродників разом з половцями і торками до міжусобної боротьби. А в XIII ст. татаро-монголи використали їх проти руських та половецьких військ.

Посилення держав викликало відступ або підкорення бродників. Так, вони змушені були платити данину татарам, які зайняли південноруські степи й створили тут досить сильне і стабільне державне утворення.

Як відомо, це сталося у другій половині XIII ст. Проте друга частина бродницьких поселень Південного Подніпров'я пережила це нашествя та продовжувала існувати в другій половині XIII–XIV ст., а деякі навіть — й у XV ст. Головний свій удар татаро-монголи завдавали по воєнно-адміністративних центрах, а невеликі поселення, які не становили для них небезпеки і стояли осторонь від основного напрямку їх руху, вони не чіпали⁵. До того ж населення Південного Подніпров'я звикло до постійної загрози нападів з боку окремих кочових угруповань та вміло від них переховуватися. Цьому сприяли й природні умови, зокрема наявність плавневих і байрачних лісів.

Археологічні дослідження свідчать, що найбільші поселення, розташовані на перевозах, були знищені. Зокрема, дуже постраждали селища Ігренів-8, Дніпровське, Кічкас. У багатьох житлах тут простежуються сліди пожежі. Ці поселення або припиняли своє існування, або значно зменшилися в розмірах. У той же час невеликі селища продовжували своє існування.

З другої половини XIII ст. Південне Подніпров'я територіально входить у Золотоординську державу, й подальша його історія тісно пов'язана з усіма політичними та економічними змінами в ній⁶. Маємо декілька груп пам'яток, що належать до другої половини XIII–XIV ст. У першу групу входять поселення по берегах й островах Дніпра, до складу другої — ґрунтові могильники кількох типів, до третьої — поховання в курганах. Четверта група представлена пам'ятками з окремими знахідками (монети, посуд, вироби з кольорових металів тощо). Всі ці пам'ятки датуються другою половиною XIII–XIV ст. І лише окремі з них відносяться до XV ст.⁷

Поховання у курганах знаходяться, як правило, в степу й належать кочовикам. Ці пам'ятки ми розглядати не будемо. Обмежимося, натомість, матеріалами, що походять з ґрунтових могильників, розташованих на берегових терасах, або на островах.

5 Довженко В. Й. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 79.

6 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 82–87.

7 Козловський А. О. Згадана праця. — С. 125–126.

Нині відомо до 15 поселень розглядуваного періоду, які умовно можна поділити на два типи. Перший представлений селищами, на яких зафіксовано будівлі з цегли. Це поселення Кучугурне, Кам'янка-Дніпровська, селища на Ігреньському півострові та на Великопотьомкінському острові. До другого типу відносяться поселення з напівземлянковими і легкими наземними житлами. Селища цього типу становлять переважну більшість.

Серед поселень першого типу найбільш дослідженим є Кучугурне, на якому ведуться стаціонарні розкопки. На жаль, опубліковано лише незначну кількість матеріалів з цих досліджень⁸. З тих, які маємо, можна судити, що це був досить великий міський центр площею більш як 10 га. Було знайдено будівлі різноманітного призначення: великий палац, лазня, житлові та виробничі приміщення. Археологічні матеріали вказують на різноманітну ремісничу діяльність місцевих мешканців. Досить своєрідним є й керамічний комплекс з цієї пам'ятки.

До складу останнього входили великі товстостінні посудини для зберігання збіжжя та інших припасів. Столовий посуд представлено мисками, чашами, тарілями, глеками тощо. Вони виготовлялися з добре відмуденої глини, мали рожевий колір і були прикрашені орнаментом, або вкриті поливою⁹. У незначній кількості зафіксовано фрагменти від слов'янських горщиків, які мають аналогії на пам'ятках Середнього Подніпров'я в другій половині XIII–XIV ст. Крім посуду, зафіксовано фрагменти керамічних труб.

На поселенні знайдено значну кількість виробів з металу, у тому числі уламків чавунних казанів, а також різноманітних прикрас. Зафіксовано також залишки ремісничої діяльності. Інші селища з цегляними будівлями майже не досліджувалися.

Поселень другого типу маємо більше: Осокорове на о. Хортиця, Гаврилівка, Республіканець, Перше Травня, Благовіщенка, Ігрень (Підкова) й ряд інших. Селища ці, як правило, невеликі. Одні з них зникли після татаро-монгольської навали, а інші продовжували існувати з першої половини XIII ст. Для перших та других характерний досить бідний археологічний комплекс. Житла представлені напівземлянками площею від 12 до 30 м². Вони мали відкрите вогнище або глинобитну піч.

Кераміку представлено горщиками, глеками і глекоподібними посудинами. Дорогий полив'яний посуд зустрічається в невеликій кількості. У той же час горщики середньодніпровського типу другої половини XII–XIV ст. зустрічаються досить часто.

8 Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР. — К., 1961. — Т. 10.

9 Довженок В. И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города в Днепровских плавнях на урочище Б. Кучугуры Запорожской области. — НА ИА АН УССР — С. 191.

Прикрас мало: намисто, сережки, дешеві персні з бронзи або низькопробного срібла. Зустрічаються поодинокі знахідки золотоординських монет. На деяких пам'ятках знайдено невелику кількість зброї: вістря стріл, перхрестя від шабель.

Серед ґрунтових могильників найбільш досліджено три — це Каїрський, Кам'янський, Благовіщенський¹⁰. Крім того, в останні роки досліджується великий могильник біля с. Велика Знам'янка, але результати цих робіт не опубліковано. Значний інтерес становить і частково досліджений нами могильник на місці поселення Ігрені-8.

Обряд поховання останніх досить сталий, хоча кожний з них має й деякі характерні особливості. Всі ці могильники досить значні за розмірами, поховані лежали в прямокутних ямах головою на захід із сезонними відхиленнями. Положення рук небіжчиків дуже нестійке, ноги, як правило, випростані.

Для Кам'янського могильника характерні прості ями. І лише у чотирьох випадках простежені кам'яні закладки на давній поверхні. Більша частина поховань безінвентарні. В основному інвентар представлено речами особистого вжитку: прикраси, деталі одягу. Крім того, зустрічаються зброя та знаряддя праці — вістря стріл, сагайдаки, ножиці, ножі, риболовні гачки.

Поховальні обряди Каїрського могильника характерні кам'яними закладками над могильними ямами. Інколи камінням обкладалась і сама могильна яма. Останнє застосовувалося в 80 % поховань. У деяких ямах простежено сліди від дерев'яних домовин. Поховальний інвентар зафіксовано в 12 з 89 поховань. Це невелика кількість прикрас: бляшки, намисто, бісер, скроневі кільця, а також деталі одягу. Зброї й знарядь праці не виявлено.

Благовіщенський могильник не мав ніяких зовнішніх ознак. Сліди домовин простежені у 9 з 41 поховання. В 19 похованнях зафіксовано інвентар, який являє собою особисті прикраси, а також деталі одягу. Особливо багато різноманітного намиста, сережок, скроневих кілець, перстнів. Є також нашивні бляшки, гудзики, пряжки, залишки парчового пояса із срібним шитвом.

Значний за розмірами могильник, розкопаний частково, зафіксовано на місці поселення Ігрені-8. Особливістю його є широке застосування в поховальному обряді цегли-плінфи. Досліджено шість поховань, у п'яти з яких ями було обкладено цеглою. Над двома похованнями з останньої викладено надгробки. Лише в одному похованні замість неї була викладка з каменю.

Таким чином, нами зроблено короткий огляд різноманітних груп пам'яток, які залишило населення, що мешкало у Південному Подніпров'ї в другій половині XIII–XV ст. Тепер зробимо спробу розібратися у питанні, хто саме їх залишив.

10 Махно Є. В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри // АП УРСР. — 1961. — Т. 10; Сьомонович Э. А. Погребения X–XIII вв. Каменского могильника // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1956. — Вып. 65; Козловський А. О. Згадана праця. — С. 22–25.

Треба відмітити, що значна частина поселень продовжувала існувати з більш раннього періоду. На поселеннях першої групи не відбулося значних змін ні в житловому будівництві, ні у керамічному комплексі, ні в наборі знарядь праці. Деяких змін тільки зазнали прикраси та з'явилися невідомі раніше форми столового посуду. Своїх небіжчиків населення цієї групи ховало за християнським обрядом, без супроводжувального інвентаря, лише зрідка у похованнях зустрічаються прикраси в невеликій кількості. Цій групі населення відповідають могильники Каїрський і Благовіщенський.

У другу групу входили селища, які виникли після татаро-монгольської навали на незаселених місцях або на місцях зруйнованих поселень. Їх мешканці будували напівземлянки або легкі наземні житла з відкритими вогнищами. Це населення мало досить своєрідний керамічний комплекс, який складався з великої кількості глекоподібних посудин та невеликої кількості горщиків. Особливістю цих поселень є наявність великої кількості кісток свійських тварин — корів, овець, коней, причому м'ясо останніх вживалося в їжу. На відміну від селищ першої групи, тут відсутні кістки свиней.

На нашу думку, це було як місцеве, так і втягнуте у рух татаро-монголами осідаюче на землю кочове населення. Можливо, що частково воно селилося й на поселеннях першої групи (напівземлянки з відкритими вогнищами, легкі наземні будівлі, прикраси в окремих похованнях). Це населення залишило могильники типу Кам'янського з явними язичницькими пережитками (наявність у похованнях особистих речей, зброї, знарядь праці).

Третя група пам'яток характеризується наявністю досить великих селищ з кам'яними та цегляними будівлями. Це були адміністративно-релігійні центри регіонів, в яких мешкала адміністративна і військова верхівка, а також зосереджувалося ремісниче виробництво та торгівля. Особливий статус цих поселень знайшов відображення й у матеріальній культурі — навіть при незначних дослідженнях цих пам'яток вражає кількість і багатство довізного посуду, скла, порцеляни, виробів з металу, грошових знахідок. Цим селищам відповідають могильки типу Ігрен-8 з похованнями, характерними для золотоординських міст XIV–XV ст.¹¹, а також могильник біля с. Велика Знам'янка. Населення цих пам'яток в етнічному плані було дуже змішаним.

Виникнення селищ цієї групи можна пов'язати із стабілізацією становища у Золотоординській державі в кінці XIII та на початку XIV ст. У той період грабінницькі набіги монголів змінюються регулярною експлуатацією мешканців на захоплених територіях. Значний вплив на виникнення цих поселень мало запровадження мусульманства, що привело до широкого будівництва мечетей, навкруги яких також формувалися міські центри.

11 Егоров В. Л., Федоров-Давыдов Г. А. Исследование мечети на Водянском городище // Средневековые памятники Поволжья. — М., 1976.

З часу утворення Золотої Орди умови існування населення на Південному Подніпров'ї були неоднаковими. В перший період після захоплення ординцями цей регіон був коридором, по якому у різних напрямках просувалися війська, що, звісно, не сприяло стабілізації там мирного життя. Розгром Київської Русі, половецького об'єднання, Угорщини, Болгарії та інших держав сприяв утворенню різних угруповань, які не підкорялися ніякій владі та займалися грабунком мирного населення. Так, про литовців, які нищорять по берегах Дніпра у пошуках здобичі, під 1246 р. згадує Плано Карпіні. Про ватаги грабіжників, які складаються з русів, аланів і угорців, згадує Рубрук під 1253 р.

Та вже в останній чверті XIII ст. становище у південноруських степах стабілізується, кордони стають більш-менш сталими, розвивається торгівля. З писемних джерел відомо, що в Золотординській державі осіле населення знаходилося під прямим правлінням великоханських урядовців, у тому числі, і населення Південного Подніпров'я, яке мешкало на широковідомому торговельному шляху.

Найбільша стабілізація життя в цьому регіоні припадає на першу половину XIV ст. — період вищого розквіту Золотої Орди. У той же час найбільшого розвитку досягають міські центри, що пов'язано з піднесенням торгівлі та ремесла. Однак уже в кінці п'ятидесятих років у цій державі починаються внутрішні чвари, чим відразу скористалися сусіди. В 1359 р. виникає Молдавське князівство, яке витісняє татаро-монголів за Дністер. У 1363 р. військо литовського князя Ольгерда розгромило місцевих татарських феодалів на Синіх Водах і дійшло до Чорного моря.

Все це призвело до дестабілізації політичного становища в Південному Подніпров'ї. Воно знову перетворилося у пограничну контактну зону між Литвою й Золотою Ордою. По Дніпру проходить кордон між обома цими державами.

На початку XV ст. в зв'язку з розпадом Золотої Орди, виникає самостійна держава у Криму, і вся подальша історія Південного Подніпров'я буде пов'язана з взаємовідносинами між Кримським ханством, Литвою, Польщею та Московською державою. А вже в кінці XV ст. тут виникає запорізьке козацтво, історія якого є невід'ємною сторінкою минулого України.

Таким чином, на протязі другої половини XIII–XV ст. на території Південного Подніпров'я проживала значна кількість різноетнічного осілого населення з досить розвинутим господарством і широкими торговельними зв'язками. Проте наявні археологічні дані не дозволяють нам говорити про прямий зв'язок цього населення із запорозьким козацтвом, оскільки перші археологічні пам'ятки запорожців відносяться до XVI ст. Але опосередкований зв'язок між цими групами населення існував.